

О. П. КУЛИНИЧ

Ольга Павлівна Кулинич, аспірант Інституту
держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ПОНЯТТЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО СПОСОБУ ЗАХИСТУ ПРАВА ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЕЛЬНІ ДІЛЯНКИ

Поняття «спосіб захисту» є ключовим для інституту захисту цивільних прав та законних інтересів. Для захисту цивільного права у юрисдикційному порядку застосовуються способи захисту цивільних прав, передбачені у ч. 2 ст. 16 Цивільного кодексу України¹ (далі – ЦКУ). Суд може також захистити цивільне право або законний інтерес й іншим способом, встановленим законом або договором. Вибір способу захисту має базуватися на чіткому розумінні його правової природи. Адже «необмежене коло санкцій може призвести до утиску прав суб'єктів цивільно-правових відносин»². З огляду на те, що в цивільному законодавстві України не міститься дефініція поняття «спосіб захисту», виникає необхідність проаналізувати наукові підходи до визначення змісту цього поняття.

Право приватної власності на земельну ділянку за своєю природою є речовим правом. Тому для його захисту можуть застосовуватися як загальні способи захисту, передбачені ч. 2 ст. 16 ЦКУ, що застосовуються для захисту всіх видів цивільних суб'єктивних прав та законних інтересів, так і спеціальні способи захисту, закріплені у главі 29 ЦКУ, які використовуються для захисту речових прав. У Земельному кодексі України³ (далі – ЗКУ) також є норми, що визначають способи захисту земельних прав (ч. 2 ст. 152 ЗКУ). Однак вони переважно відтворюють положення цивільного законодавства про захист прав. Отже, передбачені цивільним законодавством способи захисту займають основоположне місце в системі способів захисту права приватної власності на земельні ділянки.

Проблематика цивільно-правового захисту прав та законних інтересів, зокрема «способів захисту», була предметом дослідження таких українських вчених-цивілістів, як О. В. Дзера, В. Д. Андрійцьо, Т. М. Підлубна, І. О. Антонюк, Я. Н. П'янова, І. М. Кучеренко, Я. М. Шевченко та ін. Вона досліджувалася й російськими вченими М. І. Брагінським, В. В. Вітрянським, А. П. Вершиніним, В. С. Ємом, А. І. Базилевичем, А. П. Сергєєвим. Однак, дана проблематика до цього часу є недостатньо дослідженою.

Метою статті є з'ясування поняття та юридичної природи цивільно-правових способів захисту права приватної власності на земельні ділянки у праві України.

У науці цивільного права склалися кілька основних підходів до визначення «способів захисту». Зокрема, способи захисту цивільних прав розглядають: 1) як «правий засіб» впливу на суспільні відносини з метою захисту суб'єктивного права; 2) через категорію «захід»; 3) через категорію «дія»; 4) як особливий «прийом», за допомогою якого здійснюється захист права; 5) як «правова конструкція».

В. В. Вітрянський та В. В. Болгова визначають зміст поняття «спосіб захисту» через категорію «правовий засіб». В. В. Вітрянський під способами захисту розуміє передбачені законом засоби, за допомогою яких забезпечується припинення, попередження, усунення порушень права, його поновлення або (і) компенсація збитків, що спричинені порушенням суб'єктивного цивільного права⁴. В. В. Болгова під «способом захисту» розуміє «правовий засіб, що застосовується у разі здійснення протиправного діяння або за порушення суб'єктивного права і/або законного інтересу, в межах та формах, що допускаються законом»⁵. Наведені визначення мають взаємоповнюючий характер, адже при характеристиці категорії «спосіб захисту» в них поєднуються різні критерії до визначення даного поняття – мета та підстави застосування.

Якщо спосіб захисту є спеціальним правовим засобом, то виникає необхідність розкрити зміст категорії «правовий засіб». А. В. Малько визначає «правовий засіб» як правове явище, що виражається в інструментах і діяннях, за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується задоволення суспільно корисних цілей⁶. На погляд С. С. Алексєєва, категорія «засіб» характеризує інструмент правового впливу на суспільні відносини, і як інститутивне явище правової дійсності характеризує «субстанційну, статичну сторону правової системи»⁷.

Таку думку поділяють не всі дослідники. Так, Ю. Б. Батуріна, навпаки, під «правовим засобом» розуміє «діяльнісно-інституційне утворення, що відтворює функціонально-динамічну сторону правових явищ та права в цілому». При цьому категорія «правовий засіб» співвідноситься із категорією діяльність як «конкретний інструмент, який використовують суб'єкти здійснення юридичної діяльності», а інституційність є іманентною властивістю правового засобу та «характеризує правовий засіб як утворення, яке завжди є невіддільною частиною права в цілому»⁸.

Б. І. Пугінський звужує поняття правових засобів, опускаючи норми права, до комбінації юридично значимих дій, що здійснюються суб'єктами на власний розсуд у тій мірі, що дозволяється законом, та забезпечують досягнення цілей, що не суперечать законодавству та інтересам суспільства⁹.

Вважаємо, що спосіб захисту права як спеціальний правовий засіб характеризується через категорії «діяльність» та «інституційність». Спосіб захисту як інструмент правового впливу має закріплення у санкції

охоронної правової норми, і в цьому виражається статика даного явища, однак його діяльнісна сутність проявляється саме через правореалізаційну або правозастосовну діяльність із захисту порушеного, невизнаного чи оспорюваного права, та полягає у тому, що застосування способу захисту за певних обставин спричиняє правові наслідки, настання яких бажала уповноважена на захист особа. Відповідно до зазначеного підходу розкривається зміст категорії «спосіб захисту» з точки зору функцій та завдань, які поставлені перед ним. Однак, названа позиція має недоліком те, що не розкриває внутрішньої сутності змісту категорії «спосіб захисту». Адже поняття «правовий засіб» є надто широким за змістом і охоплює всю сукупність інструментів правового впливу на суспільні відносини, зокрема норми права та юридично значимі дії суб'єктів правовідносин.

Інший підхід до визначення поняття «спосіб захисту» пропонується тими вченими, які поділяють думку про сутність способів захисту права як сукупності заходів правового примусу – захисту та відповідальності. Зокрема, А. П. Сергеев «під способами захисту суб'єктивних цивільних прав» розуміє «закріплені у законі, матеріально-правові заходи примусового характеру, за допомогою яких здійснюється поновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав і вплив на правопорушника»¹⁰. Дану позицію повністю поділяє А. І. Базилевич¹¹. В. С. Єм теж вважає, що «спосіб захисту є закріпленим або санкціонованим законом заходом правоохоронного характеру, що забезпечує усунення порушень права та вплив на правопорушника»¹².

Н. В. Коробцова розглядає категорію «спосіб захисту» через категорію «дія». Автор наголошує, що термін «спосіб захисту» не можна визначати через категорію «захід (міра)», оскільки міра виражає інтенсивність впливу на правопорушника, його наслідки, кількісний або якісний результат її впливу¹³. Тобто поняття «захід», або «міра», характеризує негативні наслідки притягнення особи до цивільно-правової відповідальності. З цього можна зробити висновок, що під «способом захисту» даний автор розуміє дію конкретного виду, яку здійснює управлена особа для захисту свого порушеного чи оспорюваного (невизнаного) права, відповідно «спосіб захисту» не можна ототожнювати із результатом його застосування – впливом на правовідносини, який характеризується категорією «міра».

А. П. Вершинін також трактує «спосіб захисту» цивільного права як «передбачену законом дію, яка безпосередньо спрямована на захист прав»; він вважає, що способи захисту «є кінцевими актами захисту у вигляді матеріально-правових дій або юрисдикційних дій із усунення перешкод на шляху здійснення суб'єктами своїх прав чи припинення правопорушень, поновлення положення, що існувало до порушення»¹⁴. Недоліком даної позиції є те, що автор змішує в понятті «спосіб захисту» як функціональне призначення способів захисту, так і наслідки їх застосування, що є недоречним з огляду на те, що особа при виборі способу захисту права обмежена правилами їх вибору.

Крім того, уявляється спірним запропонований А. П. Вершиніним поділ «способів захисту» на матеріально-правові та процесуально-правові¹⁵. Так, між матеріально-правовими та процесуально-правовими способами захисту існують істотні відмінності, які полягає у тому, що матеріально-правові способи захисту являють собою безпосередні дії уповноваженого на захист цивільного суб'єктивного учасника цивільних правовідносин, тобто «дії суб'єктів матеріально-правових відносин, що спрямовані на захист порушених цивільних прав»¹⁶, а процесуально-правові способи захисту це – такі способи захисту змістом, яких є дії уповноважених органів, що спрямовані на поновлення порушених цивільних прав чи реалізацію матеріально-правових заходів захисту цивільних прав. Їх характерною рисою є «не звичайне встановлення, а владне визнання фактів і правовідношень»¹⁷. Зважаючи на це, А. П. Вершинін звужує поняття матеріально-правових способів до таких способів захисту, які сторони охоронного правовідношення в змозі застосувати у неюрисдикційній формі. До них автор відносить способи самозахисту, заходи оперативного впливу та добровільне виконання обов'язку.

Таким чином, за змістом процесуальні способи захисту частково співпадають з матеріально-правовими способами, реалізацію яких вони опосередковують у процесуальній формі захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів. Однак, виокремлення з переліку способів захисту таких способів, які в розумінні А. П. Вершиніна мають процесуально-правову природу, суперечить логіці поділу галузей права на матеріально-правові та процесуально-правові.

Крім того, важко погодитися з науковою обґрунтованістю зазначеного поділу «способів захисту» і тому, що в такому разі можливо припустити, що залежно від вибору форми захисту, управлена на захист особа обирає конкретний спосіб захисту. З точки зору філософії, це твердження формулюється так: форма є первинною категорією стосовно змісту, що в принципі недопустимо. Процесуальне законодавство регламентує права та обов'язки суб'єктів процесуальних відносин на кожній із стадій судового розгляду, а також передбачає певні механізми реалізації процесуальних прав. Матеріальним правом визначаються підстави та предмет позову.

Т. М. Підлубна вважає, що «способи захисту» можна розглядати як передбачені законом або договором правові прийоми, за допомогою яких особа, суб'єктивне цивільне право якої порушене, не визнається або оспорюється, «має змогу припинити його порушення, здійснити його відновлення і таким чином реалізувати надане їй суб'єктивне цивільне право на захист»¹⁸. З таким твердженням також важко погодитися, оскільки в даному визначенні фактично застосовується граматичне тлумачення терміну «спосіб». Його недоліком є те, що з точки зору лексикології слова «спосіб» і «прийм» є синонімами¹⁹. Тому дане визначення носить тавтологічний характер.

Автором ще одного підходу до визначення категорії «спосіб захисту» є Я. В. П'янова. Вчений вважає,

що під «способом захисту» цивільного права та законного інтересу слід розуміти юридичну конструкцію – типовий зв'язок, модель прав, обов'язків, відповідальності, юридичних фактів – що має правозахисну спрямованість, а саме систему законних (визначених чи допущених законом) дій суб'єктів захисту (управлених осіб та/або юрисдикційних органів) та матеріально-правового юридичного ефекту цих дій (тобто виникнення, зміни чи припинення відповідних прав та обов'язків), яка дозволяє тим чи іншим чином попередити, усунути чи компенсувати наслідки порушення, невизнання або оспорювання суб'єктивного цивільного права чи охоронюваного законом інтересу²⁰.

Таким чином, Я. В. П'янова розглядає «спосіб захисту» одночасно і як дію, і як результат застосування цієї дії, що в принципі недоречно, адже те, що автор розуміє під результатом застосування способу захисту є його ціллю. Проте результат захисної діяльності не завжди відповідає цільовій спрямованості способу захисту. Наприклад, не можливо витребувати в натурі річ (віндикація), що не збереглася. У такому разі витребування майна неволодіючим власником від володіючого невластника не втрачає юридичного значення способу захисту права власності, однак і до поновлення права не призводить. Отже, в принципі доцільно погодитися, що «спосіб захисту» виражає дію, шляхом застосування примусу до вчинення якої може захищатися право. Нарешті, не погоджуємося із твердженням автора про те, що «спосіб захисту» є системою дій. У такому випадку поняття «спосіб захисту» змішується з інститутом об'єднання позовних вимог.

Вищенаведені визначення поняття «спосіб захисту» об'єднує те, що в них категорія «спосіб захисту» характеризується з точки зору завдань, які він виконує в межах цивільно-правового захисту: поновлення права, усунення спірності правовідносин, припинення, попередження, усунення порушень права, компенсація збитків тощо. При характеристиці внутрішньої сутності цього поняття використовуються різні терміни: правовий засіб, правова конструкція, дія, прийом, захід цивільно-правового примусу. Перші два терміни мають надто загальне значення для визначення змісту поняття «спосіб захисту». Категорії «дія» та «прийом» не є дослідженими у теорії права, тому доцільність їх використання при визначенні поняття «способу захисту» є сумнівною. Кожна із наведених позицій має свої недоліки, які свідчать про те, що «спосіб захисту» не є належно розробленою категорією у цивільному праві. Крім того, поняття «способи захисту» прав, залежно від їх цільової спрямованості, є різними за своєю правовою природою.

На думку автора статті, для визначення поняття «спосіб захисту» перспективним є використання терміну «захід цивільно-правового примусу». По-перше, це дозволяє об'єднати у категорії «спосіб захисту» дві групи заходів цивільно-правового примусу: заходи захисту та заходи відповідальності, та, по-друге, даний термін вказує на зв'язок категорій «спосіб захисту» та цивільно-правовий примус.

Таким чином, «цивільно-правовий спосіб захисту права приватної власності на земельні ділянки» доцільно розглядати як захід цивільно-правового примусу, спрямований на поновлення правомочностей власника земельної ділянки у тому обсязі, у якому вони встановлені законодавством, усунення спірності правовідносин власності, а також на відшкодування власникам земельних ділянок шкоди, завданої протиправним обмеженням правомочностей власника, погіршенням екологічних та інших властивостей земельної ділянки, а також на відшкодування моральної шкоди, завданої правомірними діями у передбачених законом випадках.

¹ Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.

² *Базилевич А. И.* Формы защиты субъективных гражданских прав: дисс. канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / А. И. Базилевич. – Ульяновск, 2001. – 205 с. – С. 56–57.

³ Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3–4. – Ст. 27.

⁴ *Витрянский В. В.* Защита прав участников договорных отношений / В. В. Витрянский // Брагинский М. И. Договорное право: Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М.: Статут, 1998. – С. 628.

⁵ *Болгова В. В.* Формы защиты субъективного права: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права, история правовых учений» / В. В. Болгова. – Уфа, 2000. – 38 с. – С. 9.

⁶ *Малько А. В.* Проблемы правовых средств / А. В. Малько // Проблемы теории государства и права: учебное пособие / [под ред. М. Н. Марченко]. – М.: Юрист, 2002. – С. 359.

⁷ *Алексеев С. С.* Общая теория права: в 2 т. / С. С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1982. – Т. 2. – 360 с. – С. 25.

⁸ *Батурина Ю. Б.* Правовая форма и правовое средство в системе понятий теории права: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук.: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства, история правовых учений» / Ю. Б. Батурина. – М., 2001. – 25 с. – С. 6–7.

⁹ *Пугинский Б. И.* Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях / Б. И. Пугинский. – М.: Юрид. лит., 1987. – 224 с. – С. 87.

¹⁰ *Сергеев А. П.* Защита гражданских прав / А. П. Сергеев // Гражданское право: [учебник]: в 2 ч.; 3-е изд. перераб. и доп. / [под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого]. – М.: ПРОСПЕКТ, 1998. – С. 284.

¹¹ *Базилевич А. И.* Формы защиты субъективных гражданских прав: дисс. канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Гражданское право, предпринимательское право, семейное право, международное частное право» / А. И. Базилевич. – Ульяновск, 2001. – 205 с. – С. 56–57.

¹² *Ем В. С.* Осуществление и защита гражданских прав / В. С. Ем // Гражданское право: [учебник] / в 2 т.; 2-е изд. перераб. и доп. / [отв. ред. проф. Е. А. Суханов]. – М.: Бек, 2003. – Т. 1. – С. 410.

¹³ Коробцова Н. В. Гражданско-правовая охрана и защита личных прав человека / Н. В. Коробцова // Харьковская цивилистическая школа: в духе традиций; [монография] / [под. ред. И. В. Спасибо-Фатеевой]. – Харьков: Право, 2011. – С. 231.

¹⁴ Вершинин А. П. Способы защиты гражданских прав в суде: автореф. дисс. на соискание ученой степени докт. юрид. наук: спец. 12.00.03 – «Гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право» / А. П. Вершинин. – СПб., 1998. – 56 с. – С. 9–10.

¹⁵ Там само. – С. 13.

¹⁶ Там само. – С. 13.

¹⁷ Там само. – С. 24–25.

¹⁸ Підлубна Т. М. Право на захист цивільних прав та інтересів: дис. канд. юрид. наук.: спец. 12.00.03 / Т. М. Підлубна. – К., 2009. – 209 с. – С. 61.

¹⁹ Російсько-український і україно-російський тлумачний словник / [за заг. ред. Л. Г. Савченко]. – Х.: Прапор, 1999. – 542 с. – С. 497.

²⁰ П'янова Я. Н. Судовий захист цивільних прав: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Я. Н. П'янова. – Х., 2009. – 224 с. – С. 62.

Резюме

У статті досліджується правова природа цивільно-правових способів захисту права приватної власності на земельні ділянки. Аналізуються основні наукові підходи до визначення змісту поняття «спосіб захисту». На підставі дослідження формулюється визначення поняття «цивільно-правові способи захисту права приватної власності на земельну ділянку».

Ключові слова: спосіб захисту, право приватної власності на земельну ділянку, правовий засіб, правова конструкція.

Резюме

В статье исследуется правовая природа гражданско-правовых способов защиты права частной собственности на земельные участки. Анализируются основные научные подходы к определению содержания понятия «способ защиты». На основании исследования формулируется определение понятия «гражданско-правовой способ защиты права частной собственности на земельный участок».

Ключевые слова: способ защиты, право частной собственности на земельный участок, правовое средство, правовая конструкция.

Summary

In this article the legal nature of private land ownership's means of legal protection has been researched. Having analyzed the basic academic approaches to the definition of conception of the means of legal protection, the author provides own approach to the legal definition of "tools of civil law protection of private land ownership".

Key words: mean of legal protection, private land ownership, legal pattern.

Отримано 30.11.2011

І. А. ЛАВРІНЕНКО

Ігор Анатолійович Лавріненко, аспірант Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ КАТЕГОРІЇ ВОЛІ ПРИ УКЛАДЕННІ ПРАВОЧИНІВ

Ефективне функціонування цивільного обороту на сьогодні неможливо собі уявити без розвиненої системи інституту правочинів: розгалуженої мережі, створеної з метою сприяння суб'єктам цивільного права для набуття, зміни, припинення цивільних прав та(або) обов'язків. Відповідно до чинного законодавства однією з умов дійсності правочину є відповідність волевиявлення учасника правочину його внутрішній волі. Воля та волевиявлення в правочині є тими конститутивними елементами, едність яких забезпечує настання бажаного правового результату для кожної із сторін. Дефект одного з них призводить до втрати органічної цілісності такої конструкції. Питанню категорії волі свою увагу присвячували такі вчені, як Д. Д. Грімм, В. А. Ойгензіхт, С. Л. Рубінштейн, В. І. Селіванов та багато інших. Але висновки проведених досліджень не повною мірою висвітлюють проблематику з даного питання, а, отже, не дають можливості цілісного розкриття поняття волі. Звідси, метою цієї статті є комплексний аналіз категорії волі для з'ясування її змісту при укладенні правочинів.

Як відомо, поняття волі залишається нині проблемним, оскільки воно одне з тих, яке зустрічається не тільки в юридичній науці. Про волю ведуть мову в теології, філософії, психології тощо. Це, справді, та проблема, над якою не переставали працювати століттями. Тому варто погодитися з О. О. Фат'яновим стосов-